

Ценности и ценностна система на индивида като фактори за познание и творчество

Боряна Тодорова

Abstract: Values and Value System of the Individual as Factors for Knowledge and Creativity:

The report deals with the concepts of notable psychologists concerning the values and the value system of the individual. Classifications, arrangements and studies on values have been discussed. At each of the above, the place and the significance knowledge and creativity have, as value stand out well.

Key words: Values, Value System, Knowledge and Creativity as Values.

ЦЕННОСТИ И ЦЕННОСТНА СИСТЕМА

Животът на човека се ръководи от ценностната му система. Тя е ключът при всеки избор, при всяка проява на свободната воля. Ценностите на отделния човек носят съществена информация за него, тъй като чрез тях могат да бъдат разбрани нагласите и мотивацията му. Косвено ценностите влияят и върху възприятията. Те са в основата на цялостното поведение, на реакциите на индивида в различните ситуации. Йерархията на ценностите може да се използва, за да се анализират различните и понякога несравними ценностни системи на отделните хора. За всеки индивид ценностната му система е тази точка от личността му, около която гравитират неговите цели, мисли, желания, с която са свързани действията и емоциите му. Тя налага свой отпечатък, „цензурира“ и модулира по свой индивидуален начин енергийния и информационния поток, протичащ двупосочно между индивида и неговата среда. Така на базата на собствената си ценностна система всеки изгражда своя собствена „Вселена“, като образ на Вселената около нас. Колкото по-обхватна, хармонична и съвършена е ценностната система, толкова по-широка, хармонична и истинна е и собствената „Вселена“. За съжаление в този процес е възможно нравствени категории като „истина“ и „добро“ да се окажат силно изкривени или дори да отсъстват от ценностната система. Тогава и „светът“ на човека е като гротескно огледало на действителността.

Цялото многообразие от предмети на човешка дейност, природни явления и обществени отношения, в това число познанието и творчеството като резултат и дейност, могат да придобият качеството на „предмет на ценност“ или да бъдат обекти на ценностно отношение. Това означава, да бъдат оценявани като добро/зло, истина/неистина, правилно/грешно, красота/грозота, допустимо/забранено, справедливо/ несправедливо и т.н.

„Способите и критериите, на основание на които се произвеждат самите процедури на оценяване на съответните явления, са закрепени в общественото съзнание и култура като „субективни ценности“ (постановки и оценки, императиви и забрани, цели и проекти, изразени под формата на нормативни представи), които имат значението на ориентири за дейността на човека. „Предметни“ и „субективни“ ценности са нещо като двата полюса на ценностното отношение на човека към света.“ [9].

Според Милтън Рокич, един от водещите изследователи в тази област, ценността са „абстрактни идеали, позитивни или негативни, необвързани с някакъв специфичен обект или ситуация, представляващи личностните вярвания за идеалните начини на поведение или идеалните крайни цели“ и още ценността е „трайно убеждение, че даден специфичен начин на държане или представата за смисъла на съществуването са лично или социално предпочитани пред противоположния или обратен начин на държане или представа за смисъла на съществуването“ [8]. Индивидуалната ценностна система според него е „трайна организация на убежденията, засягащи предпочитаните начини на държане или

представите за смисъла на съществуването в един континуум на относителна значимост”.

ЦЕЛ НА ПРОУЧВАНЕТО

Да се изяснят мястото и значението, което имат познанието и творчеството в ценностната система на съвременния човек.

ЦЕННОСТИ С ОТНОШЕНИЕ КЪМ ПОЗНАНИЕ И ТВОРЧЕСТВО

М. Рокич разделя ценностите на два основни типа според това дали са свързани с целите на индивида или със средствата, които той използва за постигането им. Нарича ги съответно **терминални и инструментални**. „Терминалните ценности се отнасят до смисъла на съществуването или са цели, които човек би искал да постигне през живота си. Инструменталните представляват алтернативни поведения или средства, чрез които постигаме желаните цели (терминалните цели)” [5].

В руската психологическа школа системите от ценностни ориентации също имат подобно разделение и са назовани ценности-цели и ценности-средства. Съдържанието им включва приблизително същите ценности.

М. Рокич предлага неранжирани списъци на терминалните и инструментални ценности (Таблица 1).

Таблица 1. Терминални и инструментални ценности според М. Рокич

Терминални ценности	№	Инструментални ценности
Активен живот (пълнота и емоционална наситеност в живота, изпълнен с вълнения; проспериращ живот)	1	Акуратен (чист, спретнат, подреден)
Истинско приятелство (близко общуване с други хора, добри и верни приятели)	2	Високи изисквания (амбициозен, с претенции, упорито работещ)
Жизнена мъдрост (зряло разбиране за живота, зрялост в разсъжденията)	3	Възпитан (учтив, любезен, с добри маниери)
Здраве (физическа и психическа устойчивост на организма)	4	Ефективен в делата (способен, дръзновен, творчески, продуктивен в делата)
Равенство (братство, равни възможности за всички)	5	Жизнерадостен (с широко сърце, весел, чувство за намалена умора)
Национална сигурност (предпазване от външни посягателства)	6	Изпълнителен (спазващ задълженията си, уважаващ другите, дисциплиниран)
Красота (красота на природата и изкуството, преживяване на прекрасното)	7	Независим (самостоятелен в делата и действията си)
Пълноценна любов (сексуална и духовна интимност)	8	Непримирим (защитаващ собствените си възгледи, куражлия)
Материално обезпечен живот (живот лишен от материални затруднения)	9	Образован (интелигентен, интелектуален, рефлексивен)
Обществено признание (уважение, възхищение от другите хора в обществото)	10	Отговорен (надежден, на когото може да се разчита, имащ чувство за дълг)

Продуктивен живот (усещане за постижение, ефективна дейност, максимално използване на собствените възможности)	11	Самоконтролиращ се (умерен, самодисциплиниран, сдържан)
Развитие (постоянно усъвършенстване на себе си)	12	Смел (решителен, отстояващ мнението си)
Удоволствия (приятен и спокоен живот, приятно прекарване на времето)	13	Рационален (последователен, логичен)
Свобода (независимост, свободен избор, самостоятелност)	14	Волеви (отстояване на собственото мнение, упоритост в постигането на целите)
Творчество (възможности за творческа дейност и изява)	15	Проявяващ търпимост (великодушен, готов да приеме извинението на другите)
Увереност в себе си (удовлетвореност от собствената съдба, вътрешна хармония и непротиворечивост на идеите)	16	Честен (искрен, истинен, правдивост)
Сигурност в семейството (щастлив семеен живот, грижа за близките)	17	Чувствителен (любящ, нежен, загрижен, сензитивен)
Щастие за другите (близко общуване с другите хора, алтруизъм)	18	Имащ широки възгледи (непредубеден, без предразсъдъци)

Проследявайки двата списъка откриваме ценностите, пряко или косвено свързани с познанието и творчеството:

- „Творчество“ фигурира като терминална ценност (№15 от списъка), но също присъства и като компонента на инструменталната ценност „Ефективен в делата“ (№4 от списъка).
- По подобен начин е представено и познанието. Според нас то намира израз в инструменталната ценност „Образован“ (№9 от списъка), но също и в терминалната ценност „Жизнена мъдрост“ (№3 от списъка).

Може да се отбележи и косвеното присъствие на двете ценности във формулировките на терминалните ценности „Продуктивен живот“ и „Развитие“ (№11 и №12 от списъка им).

Изводът, който се налага, е, че присъствието на творчеството и познанието и като жизнена цел, и като средство показва значимостта им като ценности.

Едно друго изследване (Г. Олпорт и съавтори) [6] класифицира ценностите в следните типове: теоретически (свързани с откриване на истината чрез критичен и рационален подход), икономически (насочени към полезното и практичното), естетически, социални, политически, религиозни. В аспекта на тази по-обобщена типология разглеждаме познанието и творчеството като част от теоретическите ценности, но форматите им на изразяване могат да бъдат вградени и в останалите типове ценности – икономически, естетически и др.

По-късни проучвания доказват, че съществува йерархия на равнищата, които представляват личните ценности и стиловете на живот [5]:

I равнище. *Реактивни*. Индивидите, които ценят основните физиологически потребности и нямат представа за себе си и за другите като човешки същества.

II равнище. *Трибалистични*. Вярата в традициите и във властта на властващите.

III равнище. *Егоцентрични*. Вярата в грубия индивидуализъм и егоизъм.

IV равнище. *Конформистки*. Ниска толерантност към неопределеността, трудно приемане на хора с различни ценности и желание другите да приемат вашите ценности.

V равнище. *Манипулативни*. Стремж към постигане на цели чрез манипулиране на вещи и хора.

VI равнище. *Социоцентрично*. Вярата, че е по-важно да бъдеш като другите и да вървиш заедно с другите, вместо преди тях.

VII равнище. *Екзистенциални*. Висока толерантност към неопределеността и към хората с различаващи се ценности.

Този рейтинг на ценности до голяма степен корелира с пирамидата на Маслоу за човешките потребности [4], като дава друг поглед върху проблема. Едва последното седмо равнище обаче има връзка с потребностите от най-високото ниво на пирамидата, а именно потребностите от себеактуализация, към които се отнасят и потребностите за познание и творчество. Високата толерантност и даване правото на съществуване на всичко различно е предпоставка за разгръщане на високи познавателни и творчески способности и умения.

При проведено през 80-те и 90-те години на миналия век изследване върху населението на три континента се оказва, че ценностната система на съвременника ни може да се представи чрез 10 основни категории ценности [2].

Тези категории по-долу разпределяме и посочваме като елементи на две групи ценности. В тях категориите са ранжирани според това върху какво поставят акцент, върху "азът" или върху "другите". Подредени във възходяща градация според това си качество те оформят два ценностни реда:

I ред - "другите и аз" (развитието, градацията е от "азът" към "другите"): *сигурност, комфортност, традиция, добронамереност, универсализъм*. Ценностите от тази група характеризират отношението на индивида към външните за него фактори на средата.

II ред - "аз и другите" (развитието, градацията е от "другите" към "азът"): *себенасоченост, стимулация, хедонизъм, постижение, власт*. При тези ценности индивидът е съсредоточен върху самия себе си.

Така дефинираните редове очертават една по-разширена и пълна ценностна система, която отразява качествата и несъвършенствата на съвременното общество. Присъствие на ценности, свързани с познание и творчество, може да се открие в категорията „постигание“ от втори ред, в която познанието и творчеството се разглеждат като терминални ценности. Тук обаче те остават подчинени на стремж за реализация, който може да не е съчетан хармонично със стремж към истинност. По-цялостно и по-естествено е присъствието на познанието и творчеството в категорията „универсализъм“ в първи ред. Тук те имат подкрепата на останалите висши ценности от тази категория: стремж към разбиране, толерантност, мъдрост, справедливост, стремж към всеобщо благополучие. Разглеждани по този начин те носят заряда еднакво и на терминални и на инструментални ценности.

Кр. Байчинска поставя въпроса за „гъвкавостта“ на ценностната система. Според нея в момент на преход при социална криза едни ценности отстъпват мястото си на други, стоящи по значимост на по-ниските етажи в ценностната йерархия в „нормални“ времена. Екстремалните условия предизвикват „изпразването от съдържание“ на редица важни преди това ценности [1]. В този смисъл може да се очаква, че при кризи познанието и творчеството губят своята ценност за голяма част от хората. От друга страна именно чрез познание и творчество както отделният индивид, така също и цялото общество, може да открие път за решение на проблемите. Историята доказва, че именно при кризи малко на брой високо развити личности са успявали да запазят и дори да издигнат своя

стремеж към висшите ценности, включително към познание (за ситуацията на кризата) и творчество (за преодоляването ѝ).

Значението на ценностите за придобиване на познавателни и творчески умения можем да открием и в изследванията на Е. Маслоу, направени от него в един по-късен етап от живота му. Първоначално той е търсел да очертае максималния потенциал на човешката природа в една пирамида на човешките потребности [4], но към края на живота си е бил склонен да счита, че потенциалът се крие в битийните ценности на преживяването (Б-ценности по неговата терминология), които разчупват рамката на потребностното отнасяне към света. Маслоу е извел ценностите, характерни за себеактуализиращите се хора, не с единични термини, а с разгръщане на прототипи чрез асоциативни редове [7] (Таблица 2). Представени по този начин ценностите дават представа и за битийните потребности, мотивация и крайни цели [3]. Те са в значителна степен абстрактни, крайни и очертават преди всичко терминални ценности. Разгледани като взаимно допълващи се елементи на едно цяло битийните ценности по Маслоу изразяват с голяма точност същността на познанието и творчеството като ценности.

Таблица 2. Някои основни битийни ценности по Маслоу и техните характеристики

№	Ценност	Характеристики
1.	Цялостност	Единство, интеграция, тенденция към тъждественост, взаимосвързаност, простота, организация, структура, трансцендентност на дихотомии, ред
2.	Съвършенство	Необходимост, правилност, точност, неизбежност, уместност, правда, завършеност, дължимост
3.	Завършеност	Свършване, финалност, справедливост, «вече приключило», изпълненост, крайна причина и цел, съдба, предопределеност
4.	Справедливост	Честност, подреденост, законност, дължимост
5.	Живост	Процес, жизненост, спонтанност, саморегулация, пълно функциониране
6.	Изобилие	Диференциация, сложност; комплицираност
7.	Простота	Прямота; откритост; същественост; абстрактна, същностна, основна структура
8.	Красота	Правилност, форма, живост, простота, изобилие, цялостност, съвършенство, завършеност, уникалност, благородство
9.	Доброта	Правилност, желателност, правда, благосклонност, почтеност
10.	Уникалност	Своеобразност, индивидуалност, несравнимост, новост
11.	Лекота	Непринуденост; без напрежение, усилие или затруднение; изящество; съвършено и елегантно функциониране

12.	Игривост	Забавление, радост, удоволствие, веселие, шега, изобилие, лекота
13.	Истина Прямота Реалност	Откритост; простота; изобилие; дължимост; чиста и неподправена красота; завършеност; същност
14.	Само-достатъчност	Автономия, независимост, липса на нужда от общуване с другите, за да си самият себе си, самоопределяне, надхвърляне на средата, отделност, живот по свои правила

ИЗВОДИ

I. Във всички теории, класификации и проучвания, обсъдени в настоящото изследване, се откроява присъствието на ценности, насочени към познание и творчество. Това означава, че всеки индивид в своето развитие може да достигне до тези ценности.

II. Познанието и творчеството носят еднакво дълбок смислен заряд като терминални, а също и като инструментални ценности. Те могат да бъдат еднакво завладяващи за личността както като крайно постижение, така и като начин на живот.

III. Ценностите, насочени към познание и творчество, спадат към най-висшите ценности на личността, кореспондиращи с потребността от себеактуализация.

IV. Ценностите за познание и творчество могат да се разглеждат като съставни по отношение на някои основни битийни ценности, предложени от Е. Маслоу, и техните характеристики, представени с разгръщане на прототипи чрез асоциативни редове.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Байчинска, Кр. Ценности. Ценностен стрес... Ценностна криза! С, Акад. издат. „М. Дринов“, 1994. 254 с.

[2] Байчинска, Кр. Ценностната система на българина в условията на преход към демократично общество, Международен семинар`98 „Демокрация чрез знание“, сп. Факт, 1998, кн.1, стр.16

[3] Вълкова, М. Чувството за създаване. Варна: Електронно издателство LiterNet, 17.02.2005

[4] Маслоу, Е. Мотивация и личност, Издателство Кибеа, 2001

[5] Наумов, И. Организационно поведение (Увод в дисциплината) http://www.omda.bg/institut/ilia_naumov/kniga_org.htm

[6] Allport, G. Becoming: Basic Considerations for a Psychology of Personality. New Haven, Yale University Press., 1983

[7] Maslow, A. Toward a psychology of being (2nd ed.). New York: Van Nostrand, 1968.

[8] Rokeach, M. The Nature of Human Values, NY, Free Press, 1973, p. 5.

[9] <http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82>

За контакти:

Гл. ас. Боряна Тодорова, Катедра „Обществено здраве и социални дейности“, Русенски университет „Ангел Кънчев“, тел. 082-821993, e-mail: btodorova@uni-ruse.bg

Докладът е рецензиран.